

Hikmet Yurdu Yıl:1, S.2, (Temmuz-Aralık-2008) ss. 177-190

Usulcülere Göre Teâruz'un Hükümü*

Dr. Subhi Muhammed Cemil**

Ali Duman***

Teâruzun Tanımı

Hanefîlerden Fâhru'l-İslâm Pezdevî teâruz'u: "İki denk hüccetin tekâbül etmesi ve iki zıt hükümde birinin diğerine üstünlüğü olmaması"¹ şeklinde tarif eder. Diğer Hanefîlerden el-Kâdi Ebu Zeyd ed-Debûsî², Şemsü'l-Eimme es-Serahsî³ gibileri, bu anlama yakın veya bu anlama gelen bir biçimde teâruzu tarif ederler. Şafiîlerden el-İsnevî, teâruzu, teâdülü olarak isimlendirir ve: "Deliller teâruz ederse ve birinin diğerlerine üstünlüğü yoksa bu teâdül olur"⁴ diye tarif eder.

* Bu makale, 1972 yılında Bağdat Üniversitesi İmam-ı Azam Fakültesi Dergisinin ilk sayısında, "Hükümü't-Tearuz inde'l-Usuliyyîn" adıyla 173-188. sayfaları arasında yayınlanmıştır.

** Dr. Subhi Muhammed Cemil, Bağdat Üniversitesi İmam-ı Azam Fakültesi İdari İşler Dekan Yardımcısı.

*** Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Öğretim Üyesi.

¹ Ali b. Muhammed b. Fâhru'l-İslâm el-Pezdevî, Usulu Pezdevî, III.797. Fâhru'l-İslâm el-Pezdevî, usul, fıkıh, tefsir de Hanefî büyüklerindendir. Semerkand yakınlarındaki Pezde'ye nisbet edilir. Kenzü'l-Usul ila Marifeti'l-Usûl en önemli eseridir. Cürcan yakınlarındaki Keş kasabasında 482 yılında vefat etti. Bkz. A'lâm, V.148; el-Cevahirü'l-Muzî'e, I.372.

² Deliller Subhi Muhammed Cemil'in tahkik ettiği (sonradan neşr edilmemiş olan doktora çalışmasında) Usul fıkıh'da verilmiştir. Ebu Zeyd ed-Debûsî: Ubeydullah b. Amr b. İsa ed-Debûsî, Buhara'da bir kasabada doğdu ve yedi meşhur kadıdan biri oldu ve Buhara'da ve Maveraiün Nehr'in bütün kazalarında kadılık yaptı. 430 veya 432 yılında vefat etti. Cevâhirü'l-Muzîe, II.304; Mu'cemü'l-Müellifin, VI.96.

³ Usulü's-Serahsî, II.16. Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl Ebu Bekr Şemsü'l-Eimme es-Serahsî, fıkıh ve usulde imamdı. Şemsü'l-eimme el-Hulvanî'den ilim aldı ve ondan tahrircde bulundu ve dini limlerde hucchiyet kesb etti. Hicri 490 civarında vefat etti. El-Fevaidü'l-Behiyye, 158; et-Takrîb, 18.

⁴ Nihâyetü's-Sûl fi Minhâci'l-Usûl ala Hamişî't-Takrîr ve't-Tahbîr, III.167. el-İsnevî, Cemalüddin Abdurrahim b. El-Hasan b. Ali el-İsnevî, Şafiî üstatlarından ve pek çok eserin sahibi. 704 yılında doğdu ve fıkıhda üstünlük kazandı ve Şafiîlerin riyaseti makamına kadar yükseldi. 772 veya 777 yılında vefat etti. Hüsnü'l-Muhadara, I.429.

Bu tarif her iki mezhebin de usul alimleri tarafından tercih edilir. Bu tariflerden şu ilkeler anlaşılmaktadır:

1- Mukabele ve tearuzun gerçekleşebilmesi için her iki delilin denk kuvvette olmaları gerekir. Zayıf ve kuvvetli arasında herhangi bir teâruz olmaz. Zira, kuvvetli olan tercih edilir. Meşhur haber ne mütevatir haberle ne de ahad haberle çelişmez⁵.

2- İki delilin birbiri üzerine zât ve sıfatta üstünlüğünün olmamasıdır. Buna göre müfesser ve muhkem arasında teâruz olmaz, ibare ve işaret arasında da teâruz olmaz. Çünkü muhkem müfesserden daha üstündür, zira neshe ihtimali yoktur. İbare işaretten üstündür, çünkü ibare ile sabit olan, kelamın sevk olunuş gayesidir. Zatta olana gelince meşhur haber ahad haberden daha üstündür. Has hüküm tahsise uğramış âmm hükümden daha üstündür⁶.

3- Çatışmayla birlikte iki delilin zaman ve mekan açısından birleşmesidir. Es-Serahsî der ki: Zıtlık (tezağ) ve kuvvet (temânî) şartı zaman ve mahal birliğidir⁷. Delillerden birinin bir şeyde helallik ve diğersinin haramlık üzere sübut bulması gibi. İki farklı mahalde iki delil varid olursa zıtlık olmaz. Aynı şekilde, iki ayrı hüküm, iki ayrı vakitte olduğunda da teâruz olmaz. Çünkü her ikisi ayrı zamanlarda, ayrı biçimlerde uygulanabilir İçkinin helal olduktan sonra haram kılınması, bir şahsın bir zaman hayattayken, başka bir zamanda ölü olması gibi.

Muhakkikler iki delilin teâruzunun gerçekleşmesi için sekiz açıdan bir olmalarını şart koşarlar. Bunlar: Mahkûmun aleyh birliği ve mahkumun bih birliği, zaman birliği, mekan birliği, izafet birliği, kuvvet birliği, fiil birliği, cüz birliği, kül birliği ve şart birliğidir. Bir görüşe göre dokuzuncu şart olarak hakikat birliği ve mecaz birliği de eklenebilir⁸. Fakat şer'î hükümlerde iki delilin teâruzunda bu birlikler şart koşulmamıştır. Çünkü şer'î hükümlerde delillerin teâruzu zatda (şeriatın kendisinde / nefsü'l-emrde) teâruzun gerçekleşmesine yol

⁵ Keşfü'l-Esrâr Şerhi Usulî'l-Bezdevî, Abdülaziz el-Buharî'nin, III.797.

⁶ Neseffî'nin Keşfü'l-Esrâr'ı, II.51.

⁷ Usulü's-Serahsî, II.13.

⁸ Et-Takrîr ve't-Tahbîr, III.1; Abdülaziz el-Buharî'nin Keşfü'l-Esrâr'ı, III.797.

açar. Bu da şeriatla çelişkili neticelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Bu konuda söz konusu delillerin kesinlik ifade etmeleri ile zan ifade etmeleri arasında fark yoktur⁹.

Şer'î Delillerde Teâruz Olabilir mi?

Usulcüler, müçtehide nispetle iki zannî delil arasında teâruzun cevazı üzerinde ittifak etmişlerdir, ancak zatta ve hakikatte olmasının cevâzı üzerinde ihtilaf etmişlerdir. Amidî¹⁰, İbnü'l-Hacîb'in¹¹ de içinde yer aldığı çoğunluk bunun câiz olduğu görüşündedirler. Bunlar iki kat'î delil konusunda ihtilaf etmişlerdir: Hanefîler cevâzına hükmederken; Şafiîler, bu caiz değildir, sadece zanni deliller için caiz olabilir. Bu zanni delillerin, aklî veya şer'î olması arasında fark yoktur derler. Es-Sübkî der ki: "İki kat'î delilin teâdülü mümkün değildir"¹². Yani, aklî de olsalar, naklî de olsalar tearuzu etmezler. El-Mahallî der ki: "Şayet bu caiz olsa, her ikisinin medlûlü sabit olur ve iki zıt birleşmiş olur"¹³. Çünkü iki kat'î delilin teâruzunda ister ikisiyle amel olunsun, bu durumda iki çelişkinin cem olunması söz konusu olur, ister onlarla amel olunmasın, bu durumda da birbirlerini nakz eden iki delilin kaldırılması söz konusu olur, isterse biri bırakılıp diğeri alınsın, bu durumda da tercihe şayan kuvvet olmaksızın birinin tercihi söz konusu olur, ki bu da batıldır¹⁴.

Hanefîler kat'î hükümlerde teâruzun cevazına hükmederler. Fakat bu gerçekte şeriatın kendisinde teâruz olduğu anlamına gelmez. Hanefler bunu

⁹ Müsellimü's-Sübût, II.189.

¹⁰ İsnevî, Nihâyetü's-Sûl fi Minhâcî'l-Usûl, III.189; Amidî, el-İhkâm fî Usulî'l-Ahkâm, III.323. Amidî: Ebu'l-Hüseyn Ali b. Ebi ali b. Muhammed et-Tağlebî. Seyfüddin lakablı fakih ve usulcü. 631 yılında vefat etti. Diyar Bekir'deki Amid'e nispetle Amidi denilir. İbn Hallikan, Vefeyâtü'l-A'yân, I.309; Tabakâtü's-Sefiyye, V.129.

¹¹ Et-Takrîr ve't-Tahbîr, III.2; Nihâyetü's-Sûl ve Minhâcî'l-Usûl, III.189. Züheyr Ebu'n-Nûr, Usulü'l-Fıkh, III.196. İbnü'l-Hacib: Osman b. Ömer b. Ebi Bekr b. Yunus b. Ömer Cemalüddin, Malikî fakih ve Arapça ve usul üstadı. Babası Hacib olduğu için Haciboğlu (İbnü'l-Hacib) olarak tanındı. Mısır'da doğdu Şam'da yaşadı ve 646'da İskenderiye'de vefat etti. En-Nücumü'z-Zâhire, VI.360; A'lâm, IV.374.

¹² İbnü's-Sübkî, Cem'ü'l-Cevâmî', II.191. es-Sübkî: Tacüddin Abdilvehhab b. Ali Abdilkâfi es-Sübkî Ebu Nasr Kadî'l-Kudât, müverrih. Usul ve fıkıh'da pek çok eseri vardır. Kahire'de doğdu 771'de Dımaşk'da vefat etti. Hüsnü'l-Muhadara, I.182.

¹³ Şerhü'l-Mahlî ala Cem'ü'l-Cevâmî', II.191. el-Mahlî: Celalüddin el-Mahlî Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ahmed. 791'de Mısır'da doğdu. Fıkıh, kelam, usul, nahic, mantık ve diğerleri gibi akli bilimlerle uğraştı. 864'de vefat etti. Hüsnü'l-Muhadara, III.2.

¹⁴ Amidî, el-İhkâm fî Usulî'l-Ahkâm, IV.323

şöyle izah ederler: Sizin iki kat'î delil için ileri sürdüğünüz şey, yani teâruz zanniyle tahsis etmek, aynıyla iki zannî delilde de bulunduğu için, teâruz suretendir, sözdendir, gerçekte yoktur. Bu nedenle kıyasen amel edilmesine hükmolunur. Bu ise iki zanni delilde bulunan şeyin iki kat'î delilde de bulunabileceği kıyasıdır¹⁵.

İki tarafın delillerini sunmasına binaen görüyoruz ki Hanefiyye şer'î delillerde zatta ve hakikatte teâruzun olmadığı görüşündedir. Çünkü bu acziyet işaretlerindendir. ki Allah için muhaldır. Bu açıdan şer'î deliller usul ve furuunda tek bir söze rucu eder, teâruz ancak zahiren tasavvur olunur. Şer'î deliller üzerinde kafa yorulması, nasih-mensuhun bilinmesi, nassın indiriliş yerinin anlaşılması, meydana gelen vak'aların bilinmesi buradaki sorunu çözer. el-Pezdevî: "Zikrettiğimiz bu deliller özde (vaz'î olarak) kendi içlerinde teâruz etmezler ve çelişmezler. Çünkü teâruz ve çelişki acz işaretleridir, Allah bundan münezzehdir. Bunlar arasındaki teâruz bizim nâsih ve mensûhu bilmememizden kaynaklanır" der¹⁶. Yani teâruz eden delillerden birinin sonra olduğu bilinirse öncekinin nesh olunduğuna hükmedilir ve böylece teâruz ortadan kaldırılır. Bunun için zat ve hakikat itibariyle şer'î delillerde teâruz ve ihtilaf yoktur. Bununla şer'î hükümlerde ihtilafı ortadan kaldırmak kastedilmemektedir. Bu gerçektir ve bunu inkar etmek yakışık almaz. Şer'î nasslarda bulunan teâruz, mükelleflerin nazarına nispetle sadece zahirendir. Çünkü mükellefler nassların medlul, illet ve hüküm istinbatı yollarını anlamada ihtilaf edebilirler. Bu, Kur'an-ı Kerim nassları ve Hz. Peygamber'in sözleri arasında bir teâruz olduğu anlamına gelmez. Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'in bütün hükümleri hep aynı yol üzere bir uyum ve düzen içerisinde. Nitekim İbn Hazm ez-Zâhirî el-İhkâm kitabında buna şöylece işaret etmektedir: "Kur'an nassları ve Peygamber sözleri ve ashabından nakledilenler arasında teâruz yoktur şeklindeki, söylediğimizin doğruluğunun açıklamasıdır. Allah'ın peygamberinden haber veren: "O hevasına göre konuşmaz. O'nun (konuşması / bildirdikleri) kendisine vahyedilenden başkası

¹⁵ Et-Takrîr ve't-Tahbîr, III.2.

¹⁶ Abdülaziz el-Buhârî, Keşfü'l-Esrâr, III.796.

*değildir*¹⁷ ve *“andolsun ki Resulluh’da sizin için en güzel örnek vardır”*¹⁸ ve *“eğer o (Kur’an) Allah’tan başkası tarafından gönderilseydi onda bir çok tutarsızlık bulurlardı”*¹⁹ ayetleridir. Allah, Peygamberin sözünün, tamamının kendi katından olan Kur’an gibi, kendi katından vahiy olduğunu haber vermektedir. O, Nebisinin fiillerinden razıdır ve o (nebi) da Rabbinin muradına uygundur, ki Allah Peygamberinin yolundan gitmeye teşvik etmektedir. Bütün bunların Allah katından olduğu doğrulanınca, Allah katından olanın doğru olduğu konusunda ihtilaf olmayacağını anlarız. Kur’an ve sahih hadiste ihtilaf ve teâruz olmaz. Bütün bu söylediklerimiz ittifakla zaruridir. Hadislerin bir kısmını bir kısmıyla veya hadisleri Kur’an’la değerlendirmek isteyenlerin görüşü batıldır²⁰. Böylece anlaşılmış olmaktadır ki bu delillerin hiç biri değeriyle çelişmemektedir.

Teâruz Mahalli

Tekabül (karşılıklık) ve teâruz olabileceği düşünülen deliller üç kısımdır:

Birincisi: İki delilden birinin diğerinden tâbi olmayan (delil) vasfıyla daha güçlü olması. Nass ve kıyas gibi.

İkincisi: İki delilden birinin tâbi olan (delil) vasfıyla diğerinden daha güçlü olması, fakih olan adil kimsenin haberi ile fakih olmayan adil kimsenin haberi gibi.

Üçüncüsü: Kuvvet açısından iki delilin eşit olması.

İlk iki kısmın hükmü daha kuvvetli olan ile amel etmek ve daha zayıf olan ile ameli terk etmektir. Çünkü zayıf olan delil daha kuvvetli olan delil karşısında yok hükmündedir.

Birincide: Nass kıyasla teâruz ettiği zaman nass kıyasa tekaddüm eder. Çünkü nass, delaleti zannî olan kıyastan sübut ve delalet yönünden daha

¹⁷ Necm, 53/3-4.

¹⁸ Ahzab, 33/21.

¹⁹ Nisa, 4/82.

²⁰ İbn Hazm ez-Zahirî, el-İhkâm, II.35. İbn Hazm: Ali b. Ahmed b. Said. 384’de Kurtuba’da doğdu. Aslen Farslıdır. Fakih, edip, usulcü, muhaddis, hafız, kelamcıdır. 456’de vefat etti. Pek çok eseri vardır. En meşhuru el-Muhallâ’dır. Zehebî, Tezkiretü’l-Huffâz, III.321; İbn Kesir, el-bidaye, XII.91; Sezeratü’z-Zeheb, III.299; Bedran Ebu’l-Aynenyn Bedran: Vücuhu’t-Tercih fi’l-edilleti’l-Müteârizati.

kuvvetlidir. Kat'î olan zannî olana tekaddüm eder. Bunun üzerinde ihtilaf yoktur.

İkinciye gelince: Burada çatışma ve tercih söz konusudur. Eğer her iki delil zâtta eşitseler, çünkü her ikisi de Resulullah (SAS)'dan delildir. İkisinden birinin tercihi vasıfladır ki o da, hadisin kendisiyle değil, zat üzerine zaid olanlardır. Mesela fıkıhıyla bilinen ravi, çünkü fakih ravi hıfz, zabt ve nakilde fakih olmayan raviden tercihe daha layıktır.

Son kısmın hükmüne gelince: Benzerlikten (temâsil) doğan teâruz üzerine bina kılınmış olduğu için tercihte bulunmaksızın, o ikisinden başkasına udul edilir. Taftazânî Telvîh'de buna işaret eder: "Bir delil bir şeyin sübutuna delalet ederken, diğeri nefyine delalet ederse: İlk olarak kuvvet açısından eşitseler ve ikinci olarak tâbi konumunda ikisinden birine ziyade olunursa; birinci şekilde çatışma vardır ve tercih yoktur. İkinci şekilde tercihle birlikte çatışma vardır, üçüncü şekilde gerçekte teâruz yoktur, benzerlikten doğan teâruz üzerine bina olduğu için tercih de yoktur" der²¹.

Hanefîlere göre kuvvette eşit iki delilde, eşitlik adetteyse şart kılınmaz ve bir ayet bir ayetle, bir ayet iki ayetle veya bir hadis iki hadisle, bir kıyas iki kıyasla teâruz ettiği gibi teâruz eder. Bütün bunların hepsi iki eşit delil gibidir. Çünkü onlar (Hanefîler) delillerin çokluğuyla tercih ve kuvveti şart görmezler. Ebu Hanife'ye ve arkadaşı Ebu Yusuf'a göre iki delilden dolayı bir delil terk edilmez. Tavzîh'de şöyle yazar: "Bazılarına göre delillerin çokluğu tercih sebebidir. Ebu Hanife ve Ebu Yusuf'a göre, (bu) tercih sebebi değildir"²². Şafiîlere ve Hanefîlerden bazılarına gelince; bunu tercih sebebi olarak görürler. İsnevî: "Şafiî görüşüne göre imamın ve diğerlerinin de dediği gibi delillerin çokluğuyla tercih caizdir"²³ der.

²¹ Et-Telvîh ale't-Tavzîh, II.103. et-Taftazânî: Mes'ûd b. Ömer Abdullah et-Taftazânî Saduddin. Arapça, byean ve mantık ilimleri imamlarındandır. Horasan'da Taftazân kasabasında doğdu, 793'de Sermekand'da vefat etti. Serahs'da defn edildi. El-A'lâm, VIII.114; Buğyetü'l-Viât, 391.

²² Et-Tavzîh, II.115.

²³ Nihayetü's-Sûl Şerhi Minhaci'l-Usûl, 1. baskı, III.203.

Delillerin çokluğuyla tercihte bulunulabileceğini söyleyenlerle, buna karşı çıkanların arasındaki ihtilaf tercihin hakikatine racidir. Tercihi iki emareden birini diğeri üzerine takviye olarak tarif edenler, onunla amel ederler²⁴. Delillerin çokluğuyla tercihe cevaz verirler. Hanefilere gelince: “O (tercih), vasıf olarak benzer iki şeyden biri için diğeriye ziyadeyi ortaya çıkarmaktır²⁵ diye tarif ederler. Delillerin çokluğuyla tercihe cevaz vermezler²⁶.

İcma’a gelince- icma ile kat’î bir delil arasında herhangi bir teâruz olmaz. Bu, kesis delil nass olsun, icma farketmez. Çünkü kesin delile aykırı herhangi bir icma söz konusu olamaz.

Teâruz Durumunda Amel Etmek Konusunda Usulcülerin Yöntemi

İki nass arasında tearuz gerçekleştiğinde çözüm onların tarihini bilmektir. Eğer tarihi bilinebilirse, sonraki önceki için nasih olur, ama eğer tarih bilinmezse nasih de mensuh da bilinemez. Bu durumda başka bir tercih sebebi aranır, bulunamazsa o zaman ikisinin arasının cem olunması zorunlu olur. Cem mümkün değilse birbiriyle çelişik iki delilden de başka bir delile bakmak (udul etmek) gerekir. Eğer başka delil de yoksa, o zaman asılla amel etmek gerekir. Yani iki delilin vürudundan önce hüküm verilir. Bu yöntem Sadru’ş-Şerî’a’nın *et-Tavzîh*’de izlediği metottur. O der ki: “Eğer tarihleri biliniyorsa daha sonra gelen önceki için nasihtir, bilinmiyorsa başka bir çözüm aranır ve böylece teâruz bertaraf edilir ve imkan dahilinde ikisinin arası cem edilir ve buna *amelün bi’ş-şebeheyn* denir. Eğer bu mümkünse böyle yapılır, mümkün olmazsa terk olunur. bu durumda önce Kitaba, sonra sünnete, sonra kıyasa ve sonra sahabi kavline bakılır. Eğer bu yolla çözüme ulaşırsa, ulaşılır. Yoksa asıllar üzerine karar kılmak (takrîrû’l-usûl) gerekir²⁷. *et-Tahrîr*’e döndüğümüzde görürüz ki Kemal İbnü’l-Hümâm *et-Tavzîh* sahibiyle müttefiktir: “Hükmü: Eğer sonraki bilinirse nasihtir, bilinmezse tercihtir, sonra cemdir, cem olunamazsa ikisi de,

²⁴ Nihayetü’s-Sûl Şerhi Minhaci’l-Usûl, 1. baskı, III.180.

²⁵ Keşfü’l-Esrâr Şerhi Usuli’l-Bezdevî, IV.1197.

²⁶ Bedran Ebu’l-Ayn Bedran, Vücuhi’t-Tercih fi’l-edilleti’l-Müteârizati, İskenderiye Üniversitesi Hukuk fakültesi Araştırma Dergisi, Sene: 60/61.

²⁷ Et-Tavzîh, II.104. Sadru’ş-Şeria: Ubeydullah b. Mes’ûd el-Buharî. Et-Tenkih isimli bir kitabı vardır ve onu et-Tavzîh adıyla şerh etmiştir. 747 yılında Buhara’da vefat etti. El-A’lâm, IV.354.

sıralamadaki daha alt delillere dayanarak terk olunur” der²⁸. *Müsellimü's-Sübût* da bu görüşte muvafıktır²⁹.

Bu nakiller usulcülerin teâruz anındaki yöntemlerini bize göstermektedir, ki o da: Tarihin aranmasından sonra cem etmek üzere tercihtir.

Bu görüşe ek olarak iki delilin çatışması halinde cem'i diğerlerinin önüne alan usulcüler de görürüz. Abdülaziz el-Buharî der ki: “İki nass arasında teâruz gerçekleşirse ve ikisini cem etmek mümkün olmazsa bunun yolu tarihe yönelmektir. Eğer tarih bilinirse öncekinin nasihi olduğu için sonrakiyle amel vacip olur. Eğer tarih bilinmezse o iki teâruz eden delille amel mümkün olmadığı için her iki delilin hükmü düşer, ikisinden biriyle amel olunmaz”³⁰. Eş-Şeyh el-Haddâd'ın³¹ açıkladığı gibi i'mal ihmalden evladır kuralıyla amel edilir. Bunlar, delile uymayı ifade eden cem'i, zayıf delille ameli ihmal eden tercihin önüne alırlar. Bunlar, usul olarak, cem'i tercihten önce kullanmayı ilke edinmişlerdir³².

Şafiîlerden Gazalî'ye gelince bu konuda onlara muvafakat eder ve der ki “Şer'ıyyâta gelince; onlarda iki delil teâruz ederse cem etmek veya cem mümkün olmazsa birini nasih diğerini mensuh addetmek gerekir. Eğer tarihte problem varsa iki nassı da terk ederek başka bir delille hüküm vermek gerekir. Başka delil bulunamazsa dilediğimizi tercih ederek hüküm verebiliriz”³³. Onlar (Şafiîler) iki delilden biri, her biriyle tek tek amel mümkün olmadıkça, diğeri üzerine tercih edilemeyeceğini iddia ederler. Eğer bu mümkünse mutlak olarak tercihe yönelmezler. Çünkü onların görüşlerinin aslı, amel etmektir ihmal etmek

²⁸ Et-Takrîr ve't-Tahbîr ale't-Tahrîr, III.3. el-Kemâl ibnû'l-Hümâm: Muhammed b. Abdilvahid b. Abdilhamid b. Mes'ûd es-Sivâsî el-İskenderî Kemalüddin İbnü'l-Hümam olarak bilinir. Hanefî alimlerindendir. 861'de vefat etti. El-Fevaidü'l-Behiyye, 180; el-A'lâm, VII.135.

²⁹ *Müsellimü's-Sübût*, II.189.

³⁰ Abdülaziz el-Buharî, *Keşfü'l-Esrâr*, III.798. Abdülaziz el-Buharî: Usul ve fıkıh alanında derinleşmiş bir fakihidir. *Keşfü'l-Esrâr fi Şerhi Usûli'l-Bezdevî* eserlerindendir. 730'da vefat etti. *Cevâhirü'l-Muzîe*, I.317; el-A'lâm, IV.137.

³¹ *Müsellimü's-Sübût*, II.194.

³² *Müsellimü's-Sübût*, II.195.

³³ El-Mustasfâ (ofset baskı), II.139.el-Gazâlî: Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Hamid et-Tûsî. 450'de doğdu. İlimde yükseldi ve Bağdâd Nizamiye Medresesi müderrisi oldu. Sonra görevini terk etti ve hacca gitti, sonra Şam'a döndü orada on sene kaldı. Bundan sonra İskenderiye ve Kudüs'e gitti. Daha sonra memleketine döndü kitap yazmaya ve ibadete yöneldi. 505'de vefat etti. Konevî, *Et-Ta'likâtü's-Seniyye ale't-Teracimî'l-Hanefiyye*, 243.

değildir. İsnvî buna işaret eder: “delili tek yönden bile olsa mümkünse amel olunur, tercihe yönelinmez”³⁴ der.

Sözün özü teâruz vukuunda onu ortadan kaldırmak için iki yolla karşı karşıyayız:

Birincisi: Hanefîlerin çoğunluğunun yoludur. Bunlar teâruzla amelde - tarihe baktıktan sonra- tercihi diğerlerinin önüne alırlar.

İkincisi: Şafiîlerin çoğunluğu ve bazı Hanefîlerin yoludur ki teâruz anında amel etmek için cem’i diğerlerinin önüne alırlar.

Bizim razı olacağımız yola gelince o da orta yoldur ve işlerin en hayırlısı orta olandır ki, o da tercih gerektiren konularda tercihle amel ve cem gerektiren konularda cem ile ameldir. Hanefîlerin çoğunluğunun görüşü üzere mutlak olarak tercihi cem’in önüne almaya gelince; Hanefîler birini ihmal etmeksizin her ikisiyle de amel etmek mümkün olmasına rağmen, teâruzla amel konusunda iki delilden, birini ihmal ederler.

Şafiîlerin ve bazı Hanefîlerin görüşü üzere, mutlak olarak cem’i tercihin önüne almaya (takdîm) gelince; bu bir zorlamadır. Çünkü o, nassa kaldırabileceğinden daha fazla bir mana yüklemektir ki, diğer nassla uyumlu hale gelsin ve güçlü / sağlam delil varken zayıf delille amel edilebilsin. Kadı Ebu Zeyd ed-Debûsî der ki: “Kendisiyle amel edilmek caiz olmayan ilk nass mensuh olmadıkça iki nass arasında teâruz olmaz”³⁵.

Biz, “i’mal, ihmalden evladır” diyen Şafiîlerle birlikte zikredilen Hanefîlere deriz ki, bu kural Hanefî mezhebinde muttarıd (yerleşmiş / yaygın) bir kural değildir. İbnü’l-Hümâm: “İstikrâ bunun aksinedir”³⁶ der. Ebu Hanîfe kendisiyle amelde âmmu hâssa takdim eder ve Peygamber (SAS)’in: “Ayakta bevl etmekten kaçın. Çünkü kabir azabının çoğu onun yüzündendir”³⁷ sözünü, hâss

³⁴ Nihayetü’-s-Sûl fi Şerhi Minhaci’l-Usûl, I. Baskı, III.183.

³⁵ Usul-ı Fıkh’da takvimü’l-Edille Ebu Zeyd ed-Debusî’nindir. Keşfü’l-Esrâr, III.800.

³⁶ Et-Takrîr ve’t-Tahbîr, III.4.

³⁷ El-Bezzâr ve el-Kewbir’inde et-Taberânî rivayet etmişlerdir. El-Hâkim Fethü’l-Kebîr, I.395’deki gibi İbn Abbas’tan rivayet etmiştir. Sübülü’-s-Selâm, I.125’de Darekutnî Ebi Hureyre’den rivayet etmiştir.

olan Ureyne'lerin³⁸ deve sidiği içmeleri haberi üzerine takdim eder ve bu hükmü âmm hüküm ile mensuh sayar. Nitekim Muhammed b. El-Hasan da bu kanaattedir. Ebu Yusuf da bu görüşü sadece tedâvî maksatlı olarak kabul eder.

Aynı şekilde Ebu Hanife "Yağmurla, nehirle veya kendiliğinden sulana arazide oşür vardır" ³⁹ âmm hükmünü, Peygamberin "beş vesk'den az olanda sadaka yoktur" ⁴⁰ hâss hükmüne takdim eder. Halbuki, birinci hadisi, ikinci hadisle beraber kullanıp, birinci hadiste geçen vasfa sahip ürün için "beş veskden fazla olanında zekat vardır demek mümkündür. Ebu Yusuf, Muhammed ve diğerleri bu görüştedir.

Burada ifade ettiklerimizi göz önünde bulundurarak diyebiliriz ki, cem'i mutlak anlamda tercihin önünde tutmak, İbn Hümmam'ın da dediği gibi, akılların, üzerinde ittifak ettiği ilkeye aykırı olur⁴¹. Çünkü bu, zayıf delilin, kuvvetli delilin önüne alınması demektir.

Teâruz Eden İki Delilden Udûl Etmek

Birini diğeri üzerine nasih olarak seçme ihtimali olmayan ve tercihin mümkün olmadığı ve ikisini cem etmenin sakıncalı olduğu iki delil teâruz ettiğinde, iki delilin hükmü de sakıt olur (düşer) ve hadisenin hükmünü ispat için başka bir delile yönelmek gerekir. Çünkü meselenün hükmü iki nassın düşürülmesi sırasında tek bir delilden hâli olur. Bu sebeple meselenin hükmünü ortaya çıkarmak için başka bir delile yönelmek gerekir.

³⁸ Buharî, Enes'den rivayet etmiştir. Ukl ya da Ureyne'den insanlar geldi ve Medine yakınlarında bir yere yerleştiler. Bunlar hasta ve yoksuldurlar. Peygamber onları beytü'l-mal develerinin bulunduğu yere gönderdi ve hastalıkları için develerin sidiklerinden içmelerini söyledi ve onlar da öyle yaptılar. İyileştiklerinde dinden döndüklerini ilan ederek, Peygamberin çobanlarını katlettiler ve develeri çaldılar. İlk gece bunların bu yaptıkları işin haberi Peygambere ulaştı. Peygamber peşlerinden ordu gönderdi. Güneş doğarken yakalandılar. Peygamber ellerinin ve ayaklarının kesilmesini ve gözlerinin oyulmasını emretti. Sonra Medine'de Hare denilen yere kızgın güneşin altında ölüme terk edildiler. damlar susuzluktan taşları kemirerek, dişleriyle toprağı kazıyarak ölüme giderler. Sahihü'l-Buhari, I.67; Müsellimü's-Sübût fi Tahriri Hadis el-Bâb, II.195.

³⁹ Buhari İbn Ömer'den tharic etmiştir. Zeyla'î, Nasbu'r-Raye, II.385; Fethü'l-Kadîr, II.3. el-Asrî, dallarıyla beslenen ağaç demektir. Bu ağaç, bu şekilde toprağı yakın olarak dikilir ve su dallarına sulama olmaksızın ulaşır.

⁴⁰ Buhari, Ebu Said el-Hudrî'den rivayet etmiştir. Babu'z-zekat, I.189. Evsak, vesk'ın çoğuludur, bir vesk ise 60 sa'dır, bir sa' dört emdâddır.

⁴¹ Et-Takrîr ve't-Tahbîr, III.5.

Teâruz eden iki delilden udul etmek şu tertip üzere gerçekleşir:

İki ayet arasında teâruz vâki olursa, sünnete yönelmek gerekir. Çünkü sünnet, hüccet olmak bakımından, sıralamada Kur'an'dan sonra gelir. Zira Kur'an hem bütün olarak, hem de ve tafsili olarak kesinlik ifade eder. Süne ise yalnız bütün olarak kesinlik ifade eder. Onun için Kitap, delil getirilirken, sünnete takdim olunur⁴²

Sonra, sünnet, âmmını tahsisde, mutlakını takyidde, mücmelini tefsirde ve muhkemini te'yidde Kitaba racidir. Bu nedenle iki delil teâruz ederse, tercih ve aralarını cem mümkün olmazsa, bu iki delille istidlalden vaz geçilir. Örnek olarak: "Kur'an'dan kolayınızı geleni okuyun"⁴³ ayeti, umumi hükmüyle, namazda muktedî üzerine kıraati vacip kıldığı sabittir. Fakat "Kur'an okunduğu zaman onu dinleyin, umulur ki merhamet olunursunuz"⁴⁴ ayeti, muktedînin namazda kıraati vücubunu ortadan kaldırır. Zira dinlemek okumakla birlikte mümkün değildir, bu iki delil teâruz halindedir. Peygamberin şu hadisleri bu duruma açıklık getirir: "Sizden kim imama uyarsa, imamın kıraati onun için de kıraat yerine geçer"⁴⁵, rivayet olunur ki Peygamber (SAS): "İmam kendisine uyulmak içindir, tekbir aldığı anda tekbir alın, okuduğu zaman susun ve dinleyin"⁴⁶ buyurmuştur.

İkinci olarak: İki sünnet arasında teâruz cereyan ederse, sahabe kavline ve kıyasa başvurmak gerekir. Denirse ki, re'yt ile anlaşılabilen konularda sahabe kavlinin delil olduğunu kabul edenlere göre öncelikle sahabe kavline bakmak gerekir. Çünkü sahabe kavlinde kıyasın aksine, işitme şüphesi vardır. Ancak re'y ile idrak edilebilen konularda sahabe kavlinin takip edilmesinin gerekmeyeceğini söyleyenlere gelince derler ki: Bu durumda kişi kıyastan elde ettiği bilgiyle tercihte bulunmalıdır. Çünkü sahabe kavli re'ye dayanır, başka bir kıyas durumundadır. Bu ise iki kıyasın teâruzu konumundadır, araştırma şartıyla ikisinden biriyle amel etmek gerekir.

⁴² Bedran Ebu'l-Aynen Bedran, Vücuht-Tercih fi'l-Edilleti'l-Müteârizati.

⁴³ Müzemmil, 73/20.

⁴⁴ A'raf, 7/204.

⁴⁵ Ahmed, Müsned2inde Cabir'den rivayet etmiştir, Fethü'l-Kebîr'de olduğu gibi, III.230.

⁴⁶ Nesaî, Ebu Hureyre'den tahrir etmiştir, fethü'l-Kebîr'de olduğu gibi, I.438.

İki sünnetin teâruzundan dolayı kıyasa başvurma'nın örneği: Nu'man b. Beşir (RA)'den rivayet olunur ki: "Peygamber (SAS), bir rek'at ve iki secdeli namaz kıldığı gibi küsuf namazı kıldı"⁴⁷ Hz. Aişe (RA)'nin "O dört rukuyla iki rek'at kıldı"⁴⁸ hadisi buna çelişiktir. Hanefiyye der ki her ikisi tearuz ettiğinde biz kıyasa yöneliriz ve küsuf namazını diğer namazlara kıyas ederiz ve onu diğer namazlar gibi kabul ederiz.

Şafiîlere gelince onlar Hz. Aişe hadisiyle amel ederler ve her rek'atta iki ruku vardır derler.

Üçüncü olarak: İki kıyas tearuz ederse, Hanefilere göre, hiçbirisi düşürülmez. Çünkü bu olayın bir hükmü olmadığını gösterir ve her ikisiyle birlikte amel etmek mümkün olmaz. Çünkü doğruyu bulmakta her ikisi de hüccet değildir. Zira Allah katında doğru / hak tektir. Ancak, müçtehit onlardan biriyle amel etmeye ihtiyaç duyduğu zaman, araştırma yoluyla ikisinden biriyle amel etme muhayyerliği vardır. Eğer onlardan biriyle amel etmeye ihtiyaç yoksa tevakkuf edilir. Şafiîlere gelince; herhangi bir araştırma yapmaksızın diledikleri biriyle amel ederler. Bunun için Şafiîlerde tek bir meselede iki veya daha fazla görüş ortaya çıkabilir. Tek bir meselede Hanefilerden iki görüş rivayet edilmesi konusuna gelince; bu iki rivayet iki farklı zamanda yapılmıştır. İkisinden biri doğru diğeri yanlış / fasiddir, Hz. Peygamberden yapılan iki farklı hadis rivayetinde olduğu gibi. Hz. Peygamber (SAS) bu sözleri iki farklı zamanda söylemiştir, fakat hangisinin önce hangisinin sonra olduğu bilinmez⁴⁹.

İki kıyastan birini tercih etme esnasında araştırma işini sekteye uğratması caiz değildir. Bu, ancak Kitap ve Sünnetten bir delille mümkün olur. Kişi bir kıyas yapar, sonra onun tersi bir nass ile karşılaşır, bu kıyasla amel batıl olur⁵⁰.

İki kıyasın çelişmesi durumunda yapılması gereken incelemeyi öneren Hanefiyyenin ilkesi, şu misalle furuu fıkha uygulanmıştır:

⁴⁷ Nesai ve Müstedrek'inde el-Hakim, Ebu Kilabe'nin Numan bi Beşir'den rivayetini tahrir etmişlerdir. Nasbu'r-Raye, II.228.

⁴⁸ Altı İmam'da, Hz. Aişe'den tahrir etmişlerdir. Nasbur'r-Raye, II.225.

⁴⁹ Keşfü'l-Esrâr Şerhi Usulî'l-Bezdevî, III.800.

⁵⁰ Keşfü'l-Esrâr Şerhi Usulî'l-Bezdevî, III.801-802.

Biri temiz, diğeri kirli, fakat hangisinin temiz olduğu bilinmeyen ve başka temiz elbisesi ve elbiseleri yıkamak için su bulunmayan iki elbiseli bir şahıs, araştırma yapar ve temiz olduğunu düşündüğü elbisesiyle namazını kılar, bu burada zaruretin yerine getirilmesi içindir. Çünkü namazda setr-i avret gerekir ve teharri olmaksızın maksadın gerçekleşmesine ulaşmak mümkün değildir. Bu zaruret sebebiyle onun için teharri caizdir. Çünkü – eğer zaruret esnasında onunla amel etme delili olmasına rağmen- teharri yapmazsa ıstışabu'l-hâl ile amel etmek vacip olur ve o zaman hangi elbiseyle dilerse onunla namaz kılar. Bu sebeple burada asıl olan teharettir. Bu Hanefîlere göre delil değildir. Bu delille amel etmektense, fasid olmayan bir delile udul etmek gerekir derler⁵¹.

Takrîrü'l-Usûl (Karar Verme Yöntemleri)

Tarihin bilinmemesi, cem imkanının veya tercih imkanının olmaması durumunda iki delilin düşürüleceğini ve mertebe olarak daha düşük bir delile yönelineceğini, acziyet durumunda asılla amel edilmesi gerektiğini ve iki delilin vürudundan önce asılda teâruz vaki kılan işlerden her birinin ibka edileceğini teâruzun hükmü konusunda zikretmiştik.

Bunun Örnekleri

1. el-Mefkûd⁵²: Zira, bir kimsenin hayatı ve ölümü hakkında tearuz vaki olursa takrîrü'l-usul gerekir, malında kendisinden miras olmadığı için yaşadığına hükm olunur. zira, hayatı sabitti, yokluk hali şüpheyi ortadan kaldırmaz⁵³. Bu, yokluğu vaktinde üzerinde olan ıstışâbü'l-hâl'dir. Bunun için sadece kaybolması halinde malları taksim olunmaz. Zira sadece kaybolmasıyla mallarını taksim etmek, yaşama ihtimaliyle birlikte, zarardır ve zarar mutlak olarak def olunur⁵⁴. Bu ıstışâb malları üzerinde mülkiyetinin devam ettiğine ve miras yoluyla başkasına mülkiyetin geçmeyeceğine hüccettir. Hanefîlere göre hüccet değildir. Çünkü mefkud akrabalarından miras olarak kendisine düşecek mirasa

⁵¹ Ali b. Melik, Haşiyetü'r-Rehavî, 671; Keşfü'l-Esrâr Şerhi Usulî'l-Bezdevî, III.798; Bedrân, Vücuhi't-Tercîh fi'l-Edilleti'l-Müteârizati.

⁵² Mefkud: Kayıp olduğu halde hayatta olup olmadığı konusunda kesin bilgi bulunmayan kişi (çev.)

⁵³ Keşfü'l-Esrâr Şerhi Usulî'l-Bezdevî, III.808.

⁵⁴ Eş-Şeyh Muhammed Abdîrahim el-Keşî, el-Öirasü'l-Mukarin, 39.

başkasının malına müstehak olur, işin aslı ve hakikat net olarak ortaya çıkıncaya kadar mefkudun mirastan payı ayrılıp bekletilir. Çünkü miras şartı, miras bırakanın ölümü zamanında, varisin hayatında tahakkuk eder ve mefkudun yaşadığı tespit edilmiş değildir. Istışabla amel edilerek şüphe üzerine miras bırakmaz, bu Hanefîlere göre def için hüccettir, ispat için değil.

Bununla beraber bazı fakihler, mefkudu zevce hakkında ölü ve malları hakkında diri kabul ederler⁵⁵. Muhtemelen bakış açıları şöyledir: Zevceden zararı def için, zira kadın genç ise fesada düşmesinden ve topluma zararlı olabilecek rezillik yönlerine yönelmesinden korkulur. Bunun için, bu bakış açısından kadın hakkında mefkudun öldüğüne karar verilir.

2. el-Hunsâ'l-Müşkil⁵⁶: Aynı şekilde takrirü'l-usulden iki cihetin tearuzu esnasında ve işkal anında ihtiyatla amel esnasında, hünsa'l-müşkil, ki hem erkek hem de kadın organı vardır ve bunlar sebebiyle iki türden hangisine dahil olduğu konusunda tercih yapmayı sağlayacak emare bulunmaz. Takrirü'l-usul ve el-amelü bi'l-ihtiyat gereği, yani duruma göre bu hükümlerden onlara delalet eden yerlerde kimi zaman erkek konumunda kabul edilir ve kimi zaman kadın kabul edilir. Namazda ihtiyaten, erkeklerin arkasına kadınların önüne konulması gibi. Halinin şüpheli durumundan dolayı kadın da erkek de onu sünnet edemez, bilakis onu sünnet etmek için malından veya beytü'l-malden onu sünnet etmek için bir cariye satın alınır⁵⁷.

Mirasa gelince; iki halden en düşük duruma göre muamele olunur: Eğer erkek payı azsa erkek payı verilir veya kadın payı azsa kadın payı verilir. Çünkü bu kendisi için kesin olarak tahakkuk edene daha yakındır. Mirasta ziyadeye gelince; onun için tahakkuk ettiği şüphelidir. Şüphe ile istihkak sabit olmaz. Bir hale göre varis oluyor, fakat bir başka hale göre varis olamıyorsa, varis olmaması esas alınır. Terikede bu durumda diğer varislere kalır; hünsa da yok hükmünde sayılır.

⁵⁵ El-Muğnî, VII.207.

⁵⁶ Hünsa'l-Müşkil: Kendisinde kadınlık ve erkeklik cinsiyet organlarının birlikte bulunduğu kişi (çev.)

⁵⁷ Keşfü'l-Esrâr Şerhi Usulü'l-Bezdevî, III.808; Serahsî, el-Mebsût, XXX.107.